

PF

J < 17

Jaarverslag 2017

Pensioenfederatie

De Pensioenfederatie is de overkoepelende belangenbehartiger van bijna alle Nederlandse pensioenfondsen. Zij vertegenwoordigt namens 204 pensioenfondsen de belangen van:

- 5,5 miljoen deelnemers
- 3,2 miljoen gepensioneerden
- 9,5 miljoen gewezen deelnemers.

Het overgrote deel van alle werkenden is aangesloten bij een collectief pensioenfonds.

De pensioenfondsen van de Pensioenfederatie beheren samen circa 1340 miljard euro.

Contactinformatie

Prinses Margrietplantsoen 90
2595 BR Den Haag

Postbus 93158
2509 AD Den Haag

T + 31 (0)70 76 20 220
info@pensioenfederatie.nl
www.pensioenfederatie.nl

© Overname van tekst(delen) uit deze uitgave is mogelijk na toestemming van de Pensioenfederatie. Aan de inhoud van deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.

Pensioenfederatie,
Den Haag, juni 2018

Inhoudsopgave

	Voorwoord	4
1	Kernthema's	6
2	Beleidsdossiers	7
3	Organisatie	23
4	Financieel jaarverslag 2017	31
	1 Balans per 31 december 2017 (na bestemming van het resultaat)	32
	2 Rekening van baten en lasten over 2017	33
	3 Algemene toelichting	34
	4 Toelichting op de balans per 31 december 2017	36
	5 Toelichting op de rekening van baten en lasten over 2017	39
	6 Overige gegevens: a) resultaatbestemming b) controleverklaring	41
	7 Begroting 2018	42

Voorwoord

Dit jaarverslag biedt een beknopt overzicht van de uiteenlopende onderwerpen waar de Pensioenfederatie zich in 2017 mee bezig heeft gehouden. Het overzicht is zeker niet uitputtend en beperkt zich tot hoofdlijnen. Bij diverse dossiers kon de Pensioenfederatie in 2017 mooie successen laten zien, zoals bij de Wet waardeoverdracht kleine pensioenen: vele kleintjes maken één grote. Het belang dat de pensioensector toekent aan verantwoord beleggen blijkt uit de in maart 2017 uitgebrachte Intentieverklaring IMVO-afspraken pensioenfondsen. Daarin laten de leden van de Pensioenfederatie de ambitie zien te willen toewerken naar een convenant voor Internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen. Ook op het gebied van deelnemerscommunicatie zijn vorig jaar forse stappen vooruit gezet.

Het jaar 2017 stond in het teken van de discussie over de toekomstige inrichting van het Nederlandse pensioenstelsel, en de niet aflatende zoektocht naar het alternatieve pensioencontract als belangrijk onderdeel daarvan. De Pensioenfederatie heeft veel tijd en energie gestoken in het bijeen brengen van kennis en knowhow om de doorontwikkeling van dat alternatieve contract te faciliteren. De betrokken partijen hebben ondanks alle inspanningen in 2017 geen afgewogen keuzes kunnen maken. Die keuzes zullen in 2018 alsnog gemaakt moeten worden. De afwegingen zijn lastig en de belangen zijn groot. Essentieel voor de Pensioenfederatie is dat bij de uiteindelijke keuzes het deelnemersbelang het meest is gediend.

Eind 2017 betekende ook weer een stap dichterbij het einde van de periode waarin fondsen boven het minimaal vereist vermogen moeten komen. Over de hele linie hebben de dekkingsgraden van pensioenfondsen in 2017 een opwaartse lijn vertoond en de meeste fondsen zijn uit de directe gevarezone. Maar voor veel deelnemers en gepensioneerden is het nog steeds niet zeker dat onvoorwaardelijke kortingen in de komende jaren kunnen worden afgewend.

De al veel eerder ingezette consolidatieslag ging in 2017 onverminderd door. Mede dankzij onze inspanningen zijn er inmiddels algemene pensioenfondsen die de consolidatie kunnen vergemakkelijken. De verplichtgestelde bedrijfstakpensioenfondsen staan op dit punt nog steeds in de kou. Het wetsvoorstel fuserende bpf'en zoals dat eind 2017 in de Tweede Kamer lag, biedt wat de Pensioenfederatie betreft geen werkbare oplossing.

Bouwen aan de toekomst: dat is voor de Pensioenfederatie en haar leden de belangrijkste drijfveer en de gemeenschappelijke noemer van de dossiers die in 2017 hebben gespeeld. Daarbij zou de beleidsontwikkeling en het vinden van draagvlak binnen de sector niet mogelijk zijn geweest zonder de niet aflatende

inzet en deskundige inbreng van de leden van onze commissies en werkgroepen. Daar ligt de basis van de successen die vorig jaar zijn behaald.

De basisvoorwaarde voor succesvol opereren van de Pensioenfederatie is dat we in staat zijn om zelf initiatief te nemen en met concrete voorstellen te komen. Op die weg gaan we in 2018 door, in nauwe samenspraak met onze leden.

Kick van der Pol, voorzitter
Gerard Riemen, algemeen directeur

1

Kernthema's

Dit jaarverslag geeft een terugblik op veel van de onderwerpen die eerder in de Beleidsagenda 2017 zijn beschreven. Als kernthema's staan daarin onder meer de bereidheid tot vernieuwing in een veranderende samenleving, focus op de deelnemer en het sterk houden van de relatie met de leden.

De samenleving

Onze samenleving verandert in hoog tempo. Dat geldt voor de demografische opbouw van onze bevolking, de inrichting van de arbeidsmarkt, de toenemende internationale verwevenheid en de snelle technologische ontwikkelingen.

Al deze veranderingen zijn direct van invloed op het pensioenstelsel en dus moet het stelsel mee veranderen.

Pensioen is bij uitstek een zaak van lange termijn. Dat brengt met zich mee dat de gevolgen van aanpassingen van het pensioenstelsel voor een belangrijk deel pas na jaren zichtbaar worden. Beslissingen om het stelsel of onderdelen daarvan te veranderen kunnen daarom niet lichtvaardig worden genomen en vereisen een breed draagvlak.

De deelnemer

We zijn er van doordrongen dat een goede band met de deelnemer meer dan ooit noodzakelijk is. Pensioenfondsen moeten in communicatie en gedrag tonen dat ze de dialoog met de deelnemer willen aangaan, dat ze vragen snel en adequaat beantwoorden en dat ze rekening houden met de wensen en verlangens van de deelnemers. Transparantie, duidelijkheid, kostenbewustzijn en maatwerk zijn daarbij leidende begrippen.

De pensioensector

De Pensioenfederatie ontleent haar bestaansrecht en positie aan de aangesloten pensioenfondsen: zonder leden geen vereniging. De ruim 200 leden bedienen alle hun eigen achterban en kunnen daarom verschillende belangen hebben. Maar veruit de meeste dossiers raken alle leden. De standpunten van de Pensioenfederatie worden bepaald in nauwe samenspraak met de achterban die via bestuur, commissies, werkgroepen, ledenbijeenkomsten en informatie-uitwisseling via websites en mail aangesloten wordt gehouden. In 2017 is via een ledenonderzoek onderzocht hoe de leden het werk van de Pensioenfederatie waarderen en of de bakens moeten worden verzet.

De centrale rol voor de deelnemer, toekomstgerichtheid en de relatie met de leden spelen als leidende begrippen een rol bij vrijwel alle afzonderlijke beleidsdossiers die hierna de revue passeren, vaak direct zichtbaar en soms wat meer op de achtergrond.

2

Beleidsdossiers

Waardeverdacht kleine pensioenen

Vooraf in een aantal specifieke sectoren bouwen deelnemers vaak meerdere kleine pensioenen op door tijdelijk werk, frequente baanwisselingen, deeltijdbanen of om andere redenen. Dat heeft tot op heden regelmatig tot gevolg dat veel van die kleine pensioenen onder de wettelijke afkoopgrens blijven en werden afgekocht door de pensioenuitvoerder. Dit omdat de uitvoeringskosten in relatie met de pensioenopbouw onevenredig hoog zijn. Vanuit die optiek wellicht begrijpelijk, maar het gevolg is dat opgebouwde pensioenaanspraken uiteindelijk toch geen pensioenbestemming krijgen. Een uitkomst die pensioenuitvoerders onbevredigend vinden, en zij niet alleen. Ook de – toenmalige – staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) wilde graag een oplossing voor dit probleem, zeker omdat samenvoeging van deze kleine pensioentjes in totaliteit een groter pensioen zou kunnen opleveren.

Overleg tussen de Pensioenfederatie, Verbond van Verzekeraars, Stichting van de Arbeid en SZW leidde ertoe dat in maart 2017 een wetsvoorstel naar de Tweede Kamer is gestuurd waarin sprake is van een eenvoudige, goed uitvoerbare en kostenefficiënte methode van automatische waardeoverdracht waarmee alle kleine pensioentjes tot één worden samengevoegd. Door de nauwe betrokkenheid bij de totstandkoming heeft de Pensioenfederatie kunnen bereiken dat bij de inhoud van het wetsvoorstel goed is gekeken naar de belangen van de deelnemers. Het wetsvoorstel is in december 2017 door de Eerste Kamer aangenomen en diezelfde maand is de wet gepubliceerd in het Staatsblad. De wet is per 1 maart 2018 in werking getreden. Enkele specifieke onderdelen van de wet worden later dit jaar van kracht.

In de wet wordt niet alleen het recht op afkoop vervangen door een recht op automatische waardeoverdracht. De wet regelt ook dat hele kleine pensioenen (maximaal 2 euro bruto per jaar), na een laatste opschoonactie in 2018, vanaf 1 januari 2019 mogen vervallen. Verder wordt in de wet verduidelijkt onder welke voorwaarden een pensioenuitvoerder eerder opgebouwde pensioenaanspraken eenzijdig naar een hogere pensioenleeftijd mag omzetten.

Een gezamenlijke werkgroep van pensioenfondsen, verzekeraars en pensioenuitvoeringsorganisaties heeft zich samen met SZW gebogen over de uitwerking van de procesmatige details van de automatische waardeoverdracht. De algemene maatregel van bestuur waarin het proces nader is uitgewerkt, wordt in de loop van 2018 gepubliceerd.

Maatschappelijk verantwoord ondernemen/ IMVO-convenant

Circa 95 procent van de deelnemers bouwt pensioen op bij een pensioenfonds met een duurzaamheidsbeleid ([link: https://www.dnb.nl/binaries/1603341_Themaonderzoek_Duurzaam%20Beleggen_WEB_tcm46-346418.PDF](https://www.dnb.nl/binaries/1603341_Themaonderzoek_Duurzaam%20Beleggen_WEB_tcm46-346418.PDF)).

In 2017 heeft de sector verschillende initiatieven opgepakt om het verantwoord beleggen verder op de kaart te zetten en door te ontwikkelen. Zo heeft het belang dat de pensioensector aan dit thema toekent op 30 maart 2017 geresulteerd in het uitbrengen door de Pensioenfederatie van de Intentieverklaring IMVO-afspraken pensioenfondsen ([link: https://www.pensioenfederatie.nl/stream/intentieverklaring-imvo-afspraken-pensioenfondsen210417.pdf](https://www.pensioenfederatie.nl/stream/intentieverklaring-imvo-afspraken-pensioenfondsen210417.pdf)).

Met deze Intentieverklaring geven de fondsen aan te willen toewerken naar een convenant voor Internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen (IMVO), samen met maatschappelijke organisaties, vakbonden en de overheid. De Intentieverklaring is onderschreven door de Pensioenfederatie en een groot aantal pensioenfondsen die samen goed zijn voor 84 procent van het pensioenfondsvermogen.

Eind 2017 is de informatiefase van dit convenant gestart. Deelnemers zijn de Pensioenfederatie en enkele leden, de overheid, vakbonden FNV en CNV en een aantal Nederlandse en internationale maatschappelijke organisaties. De Sociaal-Economische Raad (SER) speelt een faciliterende rol.

Communicatie over pensioen

Op dit voor de relatie met de deelnemers belangrijke terrein was in 2017 sprake van veel nieuwe ontwikkelingen en initiatieven.

Wet verbeterde premieregeling

De Wet verbeterde premieregeling creëert mogelijkheden om het opgebouwde pensioenkapitaal bij premieovereenkomsten in de uitkeringsfase (deels) risico-dragend te laten doorbeleggen, risico's met anderen te delen en tegenvallers in de tijd over een periode van maximaal 10 jaar te spreiden. Dit maakt het pensioen minder afhankelijk van de rentestand op een bepaald moment. Doorbeleggen leidt naar verwachting tot een hoger pensioenresultaat, maar dat is geen zekerheid. Een keuze voor een vaste uitkering blijft mogelijk. De pensioenuitvoerder moet de deelnemer expliciet informeren over keuze tussen een variabel en een vast pensioen en de gevolgen en risico's daarvan. Dit heeft in 2017 geleid tot een daarop toegesneden standaard communicatie-format dat de deelnemer helpt een weloverwogen keuze te maken. Er zijn twee standaardmodellen: een voor pensioenfondsen en een voor verzekeraars en premiepensioen-instellingen (PPI's). Beide standaardmodellen zijn nauw aan elkaar verwant en goedgekeurd door de minister van SZW.

Persoonlijk aandeel in pensioenvermogen (PAPV)

Eén van de grootste zorgen bij vooral jongere deelnemers is dat er straks geen pensioen meer voor hen is. Dit vloeit voort uit het misverstand dat het

tweedepijlerpensioen, net als de AOW, werkt als een omslagstelsel. In januari 2017 deed de vakbond FNV daarom een oproep om voortaan het 'persoonlijk aandeel in het pensioenvermogen' te tonen. Dit is voor enkele leden van de Pensioenfederatie mede aanleiding geweest om te onderzoeken of misverstanden kunnen worden weggenomen door te laten zien dat voor iedere deelnemer vermogen in het fonds aanwezig is.

Omdat communicatie over een persoonlijk aandeel in het pensioenvermogen (PAPV) consequenties kan hebben voor de algehele pensioencommunicatie, waaronder mijnpensioenoverzicht.nl en het Uniform Pensioenoverzicht (UPO), is ervoor gekozen om sectorbreed na te gaan wat de beste manier van communicatie hiervoor is. De Pensioenfederatie heeft daartoe met enkele fondsen een notitie opgesteld. Daarin komen verschillende mogelijkheden om het PAPV te tonen aan bod en zijn inzichten gebundeld over de effecten daarvan op deelnemers. Ook is vanuit diverse invalshoeken beschreven wat het tonen ervan vraagt van pensioenuitvoerders. De notitie laat zien hoe de communicatiemethode effectief kan worden ingezet en welke vraagstukken aan bod kunnen komen bij de verdere ontwikkeling ervan.

Mijnpensioenoverzicht.nl (MPO)

De Pensioenfederatie is vanaf het eerste begin een belangrijke speler binnen de stichting Pensioenregister. MPO beoogt deelnemers op een eenvoudige manier inzicht te geven in de actuele stand en de verwachte ontwikkeling van al hun pensioenaanspraken. In 2017 is een begin gemaakt met herbouw van de site, die qua uiterlijk weliswaar gelijk zal blijven maar 'aan de achterkant' volledig wordt vernieuwd om verdere stroomlijning van de gegevensuitwisseling tussen MPO en pensioenuitvoerders mogelijk te maken. Dat leidt uiteindelijk tot lagere beheerkosten en grotere flexibiliteit. Daarbij streeft de Pensioenfederatie ernaar dat de informatie van pensioenfondsen zelf zoveel mogelijk aansluit bij die van MPO en vice-versa. De verwachting is dat medio 2018 de herbouw volledig gerealiseerd zal zijn.

Implementatie IORP-richtlijn

De nieuwe IORP-richtlijn is in januari 2017 vastgesteld. De overheid heeft tot januari 2019 de tijd om de richtlijn te implementeren in de Nederlandse wetgeving. De richtlijn bevat bepalingen op verschillende deelterreinen, waaronder governance. De meeste impact voor ons land hebben de nieuwe eisen die worden gesteld aan deelnemerscommunicatie. Zo moet er wat betreft de te verwachten ontwikkeling van het pensioen straks sprake zijn van communiceren in scenario's. Ter voorbereiding hierop is in opdracht van SZW onderzocht hoe aan de deelnemer op basis van die scenario's kan worden uitgelegd dat het pensioenresultaat onzeker is en welk effect inflatie heeft op de koopkrachtontwikkeling van zijn pensioen. Het onderzoek vormt input voor de gesprekken met SZW over de implementatie van de IORP-richtlijn. Bij het afsluiten van het verslagjaar was er nog sprake van verschil van inzicht tussen ambtelijk SZW en de sector over de implementatie van de communicatie-onderdelen uit de IORP-richtlijn.

Investeren in Nederland

Pensioenfondsen investeren in Nederland in infrastructuur, hypotheek, huurwoningen en ander vastgoed. Ze participeren ook in de Nederlandse Investeringsinstelling (NLII). Niettemin worden de fondsen regelmatig geconfronteerd met oproepen van verschillende zijden om méér te doen. Voorbeelden zijn de roep om pensioenfondsen een rol te laten spelen bij de verduurzaming van scholen en om meer te doen op het gebied van kredietverlening aan Nederlandse bedrijven en huishoudens. Een discussie die meebeweegt met politieke en maatschappelijke sentimenten. Pensioenfondsen investeren graag in Nederland en staan positief tegenover uitbreiding van die investeringen. Om aan de vraag van pensioenfondsen te kunnen voldoen, is het van belang dat er voldoende grote, rendabele projecten in Nederland beschikbaar zijn.

Maar hoeveel investeren Nederlandse pensioenfondsen in Nederland? En hoe verhoudt zich dat tot buitenlandse pensioenfondsen? In samenwerking met De Nederlandsche Bank heeft de NLII in oktober 2017 een overzicht naar buiten gebracht dat geografisch inzicht geeft in de beleggingen per ultimo 2016. Het overzicht laat zien dat Nederlandse pensioenfondsen in eigen land circa € 40 miljard beleggen in vastgoed, aandelen, private equity en infrastructuur. Daarnaast hebben de pensioenfondsen Nederlandse staatsobligaties en hypothecaire leningen. Van het totale vermogen van pensioenfondsen is ruim 12 procent (€ 152 miljard) in Nederland belegd.

De beschikbaarheid van betrouwbare gegevens draagt bij aan meer duidelijkheid over welke relevante bijdrage de pensioensector levert aan de samenleving. Investeren in Nederland gaat niet alleen om geld, maar ook om vertrouwen en reputatie. De Pensioenfederatie vindt het daarom belangrijk dat pensioenfondsen een eigen geluid kunnen laten horen over de rol van pensioenfondsen als investeerders. Daarom is eind 2017 een multidisciplinaire werkgroep ingesteld die zich richt op het ontwikkelen en naar buiten brengen van een onderbouwde betoog over de rol van pensioenfondsen bij investeren in Nederland.

Kostenbeheersing en -transparantie

De afgelopen jaren hebben de pensioenfondsen een voortrekkersrol vervuld op het gebied van uitvoeringskosten. Nieuw voor het boekjaar 2017 is dat het zogenoemde look through-principe ook voor de transactiekosten in beleggingsfondsen verplicht is gesteld. Het basisprincipe daarbij is 'comply or explain'. Als een pensioenfonds belegt via beleggingsfondsen, dienen de kosten van vermogensbeheer en transactiekosten van die beleggingsfondsen te worden meegenomen in de totale kosten. Aan pensioenfondsen is geadviseerd om de hierdoor in de rapportage optredende kostenstijging helder toe te lichten.

In 2017 is ook nadrukkelijk gekeken naar indirecte toezichtkosten, met name veroorzaakt door onderzoeken van De Nederlandsche Bank (DNB). Daarbij gaat het vooral om de vraag of al die onderzoeken wel op die manier nodig zijn en of het wellicht efficiënter kan. Op basis van een enquête hebben tientallen leden

praktijkvoorbeelden aangeleverd. DNB heeft in 2017 een werkgroep Indirecte toezichtkosten ingesteld om hier samen met partijen uit de financiële sector goed naar te kijken. De resultaten van de werkgroep zijn in februari 2018 aangeboden aan DNB. Partijen zijn het erover eens dat goed onafhankelijk toezicht belangrijk is en blijft en dat onnodige toezichtkosten moeten worden vermeden.

Reputatiemanagement

De reputatie van pensioenfondsen staat al langere tijd onder druk. Sinds het begin van de financiële crisis is het vertrouwen in de sector gedaald. Ouderen zijn ontevreden omdat in het verleden gewekte verwachtingen over een waardevast pensioen niet zijn waargemaakt. Jongeren op hun beurt betwijfelen of er, als zij met pensioen gaan, überhaupt nog wel pensioen voor ze is. De Pensioenfederatie neemt deze signalen serieus. Samen met de aangesloten fondsen wordt langs verschillende sporen aan verbetering van de reputatie van de sector gewerkt. Dat is niet een kwestie van snelle successen maar van lange adem. Een aantal sporen wordt hieronder nader belicht.

Detijdvanjeleven.nl

De website detijdvanjeleven.nl is specifiek ontwikkeld voor en gericht op jongeren. Jongeren zijn voor pensioenfondsen een extra moeilijk bereikbare doelgroep. De website wil bijdragen aan herstel van vertrouwen in pensioenfondsen. In 2017 zijn goede resultaten geboekt. Er was sprake van een groot bereik: 460.000 bezoekers, waarvan 64 procent afkomstig uit de doelgroep 25-35 jarigen. Het bezoek was ook kwalitatief goed, want de bezoekers bleven gemiddeld ruim 5 minuten op de website. Via de site is 21.000 keer doorggeklikt naar Mijnpensioenoverzicht.nl waar de bezoeker kan zien dat er later ook voor hem of haar echt wel pensioen is. Uit kwalitatief onderzoek naar de website is gebleken dat detijdvanjeleven.nl voor jongeren visueel aantrekkelijk is en een betrouwbare, onafhankelijke uitstraling heeft: een goede basis om te werken aan vertrouwensherstel. Wel kunnen de boodschappen volgens de respondenten nog duidelijker naar voren worden gebracht. Daarmee kan de effectiviteit van de site verder worden vergroot. Deze uitdaging wordt in 2018 opgepakt. In 2017 is ook gewerkt aan het delen van resultaten en kennis van detijdvanjeleven.nl met pensioenfondsen via roadshows. Die werden positief gewaardeerd.

Lesprogramma Isla Mañana

De Pensioenfederatie vindt financiële educatie belangrijk. Zeker ook voor MBO-studenten die aan de vooravond staan van uiteenlopende life-events die een relatie hebben met 'geld voor nu en straks'. In september 2017 is gestart met de werving van gastdocenten voor pensioenlesprogramma Isla Mañana, speciaal gericht op MBO-studenten. Na een oproep van de Pensioenfederatie aan de leden hebben bijna 100 enthousiaste gastdocenten zich aangemeld. De docenten kregen allemaal een training waarin kennis werd gemaakt met het lesprogramma. In 2017 zijn in totaal ruim 100 gastlessen gegeven aan meer dan 2200 studenten. De scholen, studenten én gastdocenten reageerden positief. In 2018 wordt bezien of het lesmateriaal gedigitaliseerd kan worden, zodat het

programma ook digitaal ingezet kan worden en gastdocenten via het digibord les kunnen geven.

Media, woordvoering

De Pensioenfederatie voert een actief mediabeleid. Nieuws wordt op eigen initiatief snel naar buiten gebracht, de website wordt continu bijgehouden en gevuld met eigen nieuwsberichten. Informatie vanuit politiek, toezichthouders en andere voor de sector relevante partijen wordt eveneens gepubliceerd. Journalisten, die vrijwel dagelijks contact zoeken, worden snel te woord gestaan waarbij rekening wordt gehouden met hun deadlines. Als brancheorganisatie krijgt de Pensioenfederatie vaak de vraag wat zij vindt van ontwikkelingen in wet- en regelgeving die de fondsen raken. In beginsel wordt altijd meegewerkt aan het beantwoorden van dergelijke vragen. Meewerken biedt de kans om complexe pensioenonderwerpen toe te lichten en misverstanden en onbegrip weg te nemen, of in ieder geval te verminderen.

De directeur van de Pensioenfederatie heeft in 2017 regelmatig actuele ontwikkelingen in de media toegelicht. Dat ging onder meer over de voortgang van het nieuwe pensioencontract, pensioencommunicatie, de jaarcijfers en dekkingsgraden van de fondsen en over de kritiek van de sector op de voorgenomen toerekening door de overheid van de kosten van het gebruik van DigiD en de Berichtenbox. Ook heeft hij in het TV-consumentenprogramma Radar uitgebreid uitgelegd hoe pensioenfondsen omgaan met uitkeringen bij arbeidsongeschiktheid.

Stakeholdersmagazine

In het laatste kwartaal van 2017 introduceerde de Pensioenfederatie een online magazine voor stakeholders. Doel is om politici, journalisten, wetenschappers en andere opinieleiders die met pensioen van doen hebben maar ook andere dossiers behandelen, op hoofdlijnen bij te praten over wat er speelt in pensioenland. Aan het woord komen personen van buiten de pensioensector die hun visie geven op bredere onderwerpen die ook, maar niet alleen, onze sector aangaan. Inmiddels hebben zich al honderden lezers aangemeld als abonnee en zijn begin 2018 de eerste Kamervragen met verwijzing naar het magazine gesteld.

Marktordening

Als de pensioensector succesvol het hoofd wil kunnen bieden aan belangrijke en veelomvattende ontwikkelingen nu en in de toekomst, dan moet zij voldoende aanpassingsvermogen hebben om snel met veranderingen te kunnen omgaan. De pensioenmarkt staat al jaren onder druk. Dat uit zich in de tweede pijler onder andere door lage dekkingsgraden, gestegen premies en versoberingen van pensioenregelingen. Verder is sprake van voortgaande consolidatie naast nieuwe toetreders op de pensioenmarkt, waaronder het algemeen pensioenfonds. Verwachtingen bij werkgevers, deelnemers en gepensioneerden worden niet waargemaakt. Risico's verschuiven naar de deelnemer en de individualise-

ring rukt op. Deze ontwikkelingen zijn allemaal op hun manier van invloed op de manier waarop het speelveld voor pensioenen in Nederland is ingericht.

Veelal worden vraagstukken van marktordening en taakafbakening afzonderlijk bekeken. Er is geen sprake van een integrale visie. Zo'n integrale visie is wel gewenst omdat het speelveld waarop pensioenfondsen opereren, samen met vooral verzekeraars, door deze vraagstukken wordt beïnvloed. Daarom heeft de Pensioenfederatie in 2017 een werkgroep Marktordening ingesteld met als opdracht om te schetsen hoe de pensioenmarkt zo kan worden geordend dat het hoofddoel – een adequate oudedagsvoorziening voor alle werkenden – zoveel mogelijk wordt gerealiseerd. De werkgroep gaat in haar analyses na wat de belangrijkste ontwikkelingen op pensioenterrein kunnen betekenen voor de huidige marktordening. Denk daarbij aan onderwerpen als aftopping pensioengevend inkomen, alternatief pensioencontract, pensioen voor alle werkenden, samenhangende financiële benadering van pensioen, wonen en zorg, Pan-Europese productontwikkelingen op pensioengebied en FinTech. Ze hebben allemaal impact op de bestaande marktordening. Tegelijkertijd wordt gezien hoe, gegeven een nieuwe marktordening, de bestaande pensioenuitvoerders hierop kunnen inspelen en welke randvoorwaarden daarvoor moeten worden vervuld. Naar verwachting kunnen de resultaten van de werkgroep eind 2018 aan de achterban worden gepresenteerd.

Nieuw pensioencontract

Op dit belangrijke dossier is in 2017 veel werk verzet. Tot een uitgewerkt advies van de SER aan het kabinet heeft dat in het verslagjaar niet geleid. Na de vier deelrapporten die de Pensioenfederatie in 2016 had gepresenteerd, is in 2017 verder gewerkt aan vervolgstudies om inhoud te geven aan het contract dat bij de SER op tafel lag. Daarbij is door de Pensioenfederatie en de leden technische ondersteuning geboden bij nadere uitwerking van verschillende rapportages en zijn aanvullende aspecten uitgewerkt op gebieden als verslaglegging en vermogensbeheer. Dit alles om het besluitvormingsproces binnen de SER aan zowel werkgevers- als werknemerskant te faciliteren en richting te geven.

Er is veel energie gestoken in het in beeld brengen van de consequenties van vraagstukken als houdbaarheid van de verplichtstelling, uitvoerbaarheid en communiceerbaarheid. Daarover is meermaals gesproken met de SER en met andere bepalende partijen zoals de ministeries van SZW en Financiën en DNB. Uiteraard zijn de leden van de Pensioenfederatie via themabijeenkomsten, algemene ledenvergaderingen en webinars steeds op de hoogte gehouden en uitgenodigd om input te leveren.

Het kabinet heeft in het regeerakkoord piketpalen geslagen. De Pensioenfederatie heeft op basis van de in het regeerakkoord geschetste contouren aanvullende input geleverd over diverse deelonderwerpen. Voorbeelden zijn de technische uitwerking van persoonlijke pensioenpotjes met collectieve risicodeling en het afschaffen van de doorsneesystematiek, met in plaats daarvan de

verplichting om te werken met leeftijdsonafhankelijke premies en degressieve opbouw van aanspraken. Ook is gekeken naar de gevolgen van een eventuele overstap naar een gekanteld fiscaal kader waarbij de premie leidend is en niet de pensioenuitkering.

Essentiële uitgangspunten voor de Pensioenfederatie bij dit alles zijn en blijven een vrije keuze om al dan niet over te gaan naar een nieuw contract, het behoud van de collectieve risicodeling, voldoende ruimte voor pensioenfondsen om niet, en niet allemaal op hetzelfde moment, over te stappen naar een alternatief contract en behoud van de huidige fiscale ruimte. Datzelfde geldt voor helderheid vooraf over daarmee samenhangende juridische aspecten en een rechtvaardige transitie voor alle generaties bij de overgang naar een alternatief contract. Cruciaal zijn en blijven het realiseren van een zorgvuldige uitvoering, voldoende tijd voor gefaseerde transitie en van een goede en voortdurende communicatie richting deelnemers om hen vanaf het begin bij de hand te nemen in het transitieproces.

Pensioen voor alle werkenden

Idealiter zouden alle werkenden in Nederland, ongeacht de arbeidsvorm, een adequate pensioenopbouw moeten kunnen realiseren, zodat zij na pensionering hun levensstandaard kunnen voortzetten. Dit ideaalplaatje is voor lang niet alle werkenden weggelegd. In tegendeel, er is sprake van een nog steeds groeiend aantal zzp'ers en flexwerkers, uitzendkrachten en payrollers. Ook zijn er werkgevers in specifieke sectoren zoals IT, die hun werknemers geen pensioenregeling aanbieden. Er is een verband tussen de stijging van het aantal zzp'ers en werknemers zonder pensioenregeling en de afname van het aantal werkenden dat pensioen opbouwt bij pensioenfondsen. Deze ontwikkeling leidt tot toenemende ongelijkheid op de arbeidsmarkt.

In het voorjaar van 2017 heeft de Pensioenfederatie een discussienota over 'pensioen voor alle werkenden' aan de leden gestuurd en daarna met hen besproken. De uitkomsten van dit proces zullen in 2018 leiden tot een breed gedragen beleidsvisie. Achterliggend doel is om aan de hand van die beleidsvisie in gesprek te komen met de overheid, sociale partners en zzp-organisaties en samen met hen mogelijke oplossingsrichtingen in kaart te brengen.

Governance

Handreiking geschikt pensioenfondsbestuur en Handreiking diversiteit

Goed pensioenfondsbestuur draagt bij aan het vertrouwen bij de deelnemers. In 2017 heeft de Pensioenfederatie de Handreiking geschikt pensioenfondsbestuur geactualiseerd. De passages over de kennis van bestuurders en het onderwerp vermogensbeheer zijn aanzienlijk verduidelijkt zodat helder is wat bestuurders moeten kunnen en weten om hun rol adequaat te kunnen invullen. De handreiking gaat ook dieper in op permanente educatie en diversiteit en sluit aan bij een eerdere handreiking over diversiteit. Uit het jaarlijkse nalevingsonderzoek van de Monitoringcommissie Code Pensioenfondsen (MCPF)

over de mate waarin pensioenfondsen zich houden aan de door de sector zelf opgestelde en in de Pensioenwet verankerde Code Pensioenfondsen, blijkt dat pensioenfondsen zich in het algemeen goed houden aan de bepalingen in deze code. Ze blijven achter bij de doelstelling om meer vrouwen en jongeren in de bestuursorganen op te nemen. In november 2017 hebben enkele organisaties, waaronder Vrouwen in Institutioneel Pensioen (VIIP), een manifest over diversiteit aangeboden aan de voorzitter van de Pensioenfederatie.

De Pensioenfederatie heeft haar leden dan ook opgeroepen om hun inspanningen op dit terrein te intensiveren en hierover duidelijk te communiceren in bijvoorbeeld jaarverslagen en op eigen websites.

Raad van Toezicht

In de Verzamelwet pensioenen van 2017 is opgenomen dat ondernemingspensioenfondsen een Raad van Toezicht moeten instellen. De Pensioenfederatie heeft na intensieve contacten met het ministerie kunnen bewerkstelligen dat alleen ondernemingspensioenfondsen met een vermogen boven € 1 miljard aan deze verplichting moeten voldoen.

Europese onderwerpen

In de Europese arena speelden in 2017 veel voor de Nederlandse pensioensector relevante onderwerpen. Op enkele daarvan wordt hieronder nader ingegaan.

Pan-European Personal Pension Product (PEPP)

De Europese Commissie heeft een voorstel gedaan voor de ontwikkeling van een pan-Europees aanvullend pensioenproduct in de derde pijler. Achterliggende gedachte is dat hiermee langetermijninvesteringen in de reële economie van Europa én het sparen voor een adequaat pensioen in de lidstaten kunnen worden gestimuleerd. In het voorstel is sprake van een mogelijke rol voor pensioenfondsen (IORP's) als aanbieder. Daar ligt voor ons een belangrijk punt van zorg omdat in de Pensioenwet is vastgelegd dat pensioenfondsen geen derdepijlerproducten mogen aanbieden. Het Europese voorstel is daardoor in strijd met de bestaande taakafbakening en marktordening in Nederland. Dit laat onverlet dat PEPP's voor andere Europese landen wel degelijk van toegevoegde waarde kunnen zijn. De voorkeur van de Pensioenfederatie gaat daarom uit naar een optie waarbij iedere lidstaat zelf kan bepalen welke partijen een PEPP mogen aanbieden en of zij daarbij een rol zien voor pensioenfondsen.

Stresstest

De European Insurance and Occupational Pension Funds Authority (EIOPA) heeft in 2017 voor de tweede keer een stresstest voor pensioenfondsen gehouden. Daarmee wil EIOPA een actueel beeld krijgen van de financiële positie van pensioenfondsen in een bepaald land. Ten tweede wil ze het effect bepalen van het beleid van pensioenfondsen op de financiële markten (het systeemrisico) en op de reële economie. In Nederland heeft een representatief aantal pensioenfondsen aan de stresstest deelgenomen. In december 2017 zijn de resultaten bekendgemaakt. De stresstest laat zien dat Nederlandse pensioenfondsen bij

een scenario van nieuwe schokken verder onder druk komen te staan. Dat is niet verrassend. Nederlandse pensioenfondsen hebben de ambitie om te indexeren en zij investeren daarom relatief veel in zakelijke waarden (aandelen, vastgoed), die in het gevolgde stresstests scenario bovengemiddeld hard worden geraakt. Net als bij de eerste test van 2015 blijkt ook nu dat pensioenfondsen een stabiliserende rol op de financiële markten hebben en dat er geen sprake is van systeemrisico's. Ook worden effecten op de reële economie gedempt, dankzij de Nederlandse systematiek van herstelplannen waarbij maatregelen (zoals korten op pensioen) gespreid worden in de tijd. De Pensioenfederatie onderschrijft het belang van het toetsen van financiële instellingen op hun houdbaarheid en systeemrisico's. De pensioenfondsen voeren daartoe zelf regelmatig Asset & Liability Management (ALM)-studies uit. De Pensioenfederatie pleitte twee jaar geleden voor een verbetering van de door EIOPA gebruikte (uniforme) methodologie. Inmiddels heeft EIOPA bij deze tweede stresstest voor het eerst gebruik gemaakt van een cash flow-analyse. Dit model sluit beter aan op het Nederlandse toezichtkader, maar is nog wel in ontwikkeling.

Statistical reporting

In 2017 heeft de Pensioenfederatie gereageerd op twee consultaties: van de Europese Centrale Bank en de Europese toezichthouder EIOPA. In beide gevallen gaat het om het verzamelen van statistische data van pensioenfondsen op Europees niveau. Achterliggend streven is, door meer transparantie en onderlinge vergelijkbaarheid van data, de stabiliteit van het financiële systeem te bevorderen. De reacties vanuit Nederland zijn in nauwe samenwerking met toezichthouder De Nederlandsche Bank en enkele pensioenfondsen en uitvoerders opgesteld. Kern van de reacties is dat de kosten hiervan voor pensioenfondsen – en dus voor hun deelnemers – zo laag mogelijk blijven. Dit kan worden gerealiseerd door het aanleveren van de gevraagde Europese data uitsluitend te laten lopen via DNB. Individuele pensioenfondsen zouden moeten worden gevrijwaard van het zelf rechtstreeks aanleveren van data aan Europese toezichthouders.

European Market Infrastructure Regulation (EMIR)

Voor pensioenfondsen geldt momenteel een tijdelijke vrijstelling van de verplichting om centraal te 'clearen'. Het gaat hierbij om uitstel van de verplichting om bij derivatentransacties cash als onderpand te storten bij de centrale clearinghuizen. Voor pensioenfondsen en hun deelnemers is zo'n verplichting ongunstig omdat verwachte rendementen op cash veel lager liggen dan op aandelen, vastgoed en staatsobligaties. Het moeten aanhouden van grote liquiditeitsbuffers heeft daardoor een negatieve invloed op de rendementen. De Europese lidstaten zijn het in 2017, na een succesvolle lobby door met name de Nederlandse pensioensector, eens geworden over de hernieuwde verlenging (met 3 jaar) van de bestaande vrijstelling. Wel moet het Europees parlement zich hier ook nog over uitspreken. De Pensioenfederatie is voorlopig tevreden met het weer verlengen van de bestaande vrijstelling, maar heeft er wel op gewezen dat voortvarend moet worden toegewerkt naar een structurele oplossing,

bijvoorbeeld door toe te staan dat ook bijvoorbeeld obligaties als onderpand kunnen dienen bij derivatentransacties.

Brexit

Het vertrek van Groot-Brittannië uit de Europese Unie betekent voor Nederland het verlies van één van onze belangrijkste bondgenoten, zeker op pensioengebied. Op veel dossiers hebben beide landen in het verleden samen opgetrokken. Het vertrek van zo'n groot en invloedrijk land uit de Europese arena betekent dat Nederland op tal van terreinen op zoek moet naar nieuwe coalitiepartners om onze stem in Brussel in de toekomst voldoende gewicht te geven. De Pensioenfederatie is al druk bezig om de banden aan te halen met landen waarmee in de toekomst allianties kunnen worden gesloten. Positieve ontwikkeling in dat opzicht is het gegeven dat in grote landen zoals Frankrijk en Duitsland nieuwe wetgeving is ontwikkeld om te komen tot tweedepijlerpensioenen op basis van kapitaaldekking. Nederland heeft, gezien onze sterke internationale oriëntatie en het volume van onze investeringen in Europa, een bovengemiddeld groot belang bij een rustige en geordende Brexit die zo min mogelijk negatieve gevolgen met zich meebrengt voor de financiële markten en de economie in het algemeen.

Sustainable Finance

In 2017 heeft de Europese Commissie een High Level Group van experts in het leven geroepen die werkt aan het verleggen van de focus van de Europese financiële sector richting langetermijninvesteringen in duurzamere technologieën en bedrijven. De Pensioenfederatie heeft aangegeven, door het internationaal uitdragen van opgebouwde kennis en ervaring, een positieve bijdrage te willen leveren aan de ambities van de Europese Commissie op dit terrein. Op die manier kan de sector een bijdrage leveren aan een duurzame economie. Pensioenfondsen zijn langetermijnbeleggers bij uitstek en bovendien voorlopers op het gebied van duurzaam beleggen. Hun bestuurlijke inrichting stelt hen in staat voeling te houden met deelnemerswensen op het gebied van duurzaamheid van hun pensioeninvesteringen. Vanuit de Pensioenfederatie is richting de EC wel beklemtoond dat de Nederlandse pensioenfondsen deze rol alleen dan goed kunnen invullen als de Europese regelgeving hen voldoende ruimte laat om ook daadwerkelijk op lange termijn te kunnen beleggen.

Gegevensverwerking

De omgang met en het verwerken van gegevens is voor de pensioensector een belangrijke activiteit die efficiënt en uiterst betrouwbaar wordt uitgevoerd. Naarmate pensioenfondsen, hun uitvoeringsorganisaties en andere belanghebbende partijen gegevens effectiever en efficiënter kunnen uitwisselen, is betere kostenbeheersing te realiseren. En dat komt ten goede aan de deelnemer. Met als oogmerk om gegevensstromen zo efficiënt mogelijk te laten lopen en mee te denken over verbeteringen, onderhoudt de Pensioenfederatie contacten met de verschillende organisaties en instanties die betrokken zijn bij de uitwisseling van gegevens waar pensioenfondsen en hun uitvoeringsorganisaties gebruik van maken.

Een voorbeeld: in 2017 is onder meer geregeld dat pensioenfondsen en hun uitvoeringsorganisaties via de Dienst Uitvoering Onderwijs (DUO) relevante informatie over het wezenpensioen kunnen krijgen. Het toetsen van de rechtmatigheid van de wezen-uitkering via een schoolverklaring is voor fondsen een administratief arbeidsintensieve aangelegenheid. Doordat de betreffende gegevens nu rechtstreeks via DUO verkregen kunnen worden, kunnen kosten worden bespaard. Een werkgroep van de High Level Group Gegevensverstrekking van de Pensioenfederatie heeft in 2017 samen met DUO verkend hoe dit proces ingeregeld kan worden. Vanaf 2018 is het mogelijk om van deze gegevensverstrekking vanuit DUO gebruik te maken.

Kosten digitale overheid

De Berichtenbox is een persoonlijke, digitale brievenbus. Hierin ontvangen personen post van organisaties als de Belastingdienst, de RDW, de Sociale Verzekeringsbank (SVB), het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV) en de gemeenten. Ook pensioenfondsen kunnen aansluiten op de Berichtenbox en hun correspondentie met deelnemers digitaliseren. Circa 50 pensioenfondsen, met samen meer dan 3 miljoen deelnemers, maken hier momenteel gebruik van. Vanaf 2018 moeten pensioenfondsen voor het gebruik van de Berichtenbox gaan betalen. Dat geldt per dezelfde datum ook voor het gebruik van DigiD. Meteen nadat dit medio 2017 bekend was geworden heeft de Pensioenfederatie gereageerd. Strekking van deze reactie was dat er, wat betreft de digitale diensten van de overheid, sprake is van een grote discrepantie tussen de mogelijkheid om mee te betalen en de dwang tot meebetalen. Dat geldt voor zowel de Berichtenbox, het gebruik van de Basisregistratie Personen (BRP) en DigiD. Voor de Pensioenfederatie is het niet vanzelfsprekend dat pensioenfondsen gebruikmaken van de digitale diensten die de overheid aanbiedt. Natuurlijk zijn daaraan, ook voor de deelnemers, vele voordelen verbonden. Echter, het gebrek aan vrijheid, inspraak en de continu stijgende rekeningen zijn een fors nadeel voor de deelnemer.

SIVI

Eind 2016 is de Pensioenfederatie een verkenning gestart naar mogelijkheden om de pensioensector op het gebied van standaardisatie en gegevensuitwisseling beter te faciliteren en synergievoordelen te behalen. Vanuit de High Level Group Gegevensverstrekking is daartoe begin 2017 contact gezocht met de stichting SIVI, een onafhankelijk kennis- en adviescentrum op het gebied van branche standaarden, om gegevensuitwisseling en documentuitwisseling tussen partijen verder te optimaliseren. Naast de behoefte om het beheer van de Uniforme Pensioenaangifte (UPA) te regelen, richt de samenwerking zich vooral op gebieden waar vanuit strategisch oogpunt veel te bereiken is. Gegevensuitwisseling vindt plaats op alle deelgebieden van pensioen en is dus van belang voor alle pensioenfondsen, ongeacht hun karakter. Door samenwerking te verbreden en te verdiepen kan de sector anticiperen en acteren op kansen die zich in de toekomst voordoen. Het slim omgaan met gegevens kan ertoe bijdragen dat de pensioensector adequaat inspelt op veranderingen.

De gezamenlijke verkenning van de te volgen route in 2017 heeft geleid tot het besluit om vanaf januari 2018 met SIVI in zee te gaan.

AVG

Per 25 mei 2018 is de Algemene verordening gegevensbescherming (AVG) van toepassing en moet deze worden nageleefd. Vanaf die datum geldt in de gehele EU dezelfde privacywetgeving. De AVG versterkt de positie van personen van wie gegevens worden verwerkt. Zij krijgen nieuwe privacyrechten en hun bestaande rechten worden versterkt. Organisaties die persoonsgegevens verwerken, zoals pensioenfondsen en hun pensioenuitvoeringsorganisaties, krijgen meer verplichtingen. De Pensioenfederatie heeft in april 2017 een eerste servicedocument voor haar leden beschikbaar gesteld, waarin de nieuwe regels worden toegelicht. In september 2017 is dit opgevolgd met de publicatie van de Guidance gegevensbescherming pensioenfondsen, bedoeld om pensioenfondsen en hun uitvoerders te helpen bij het interpreteren van de nieuwe privacywetgeving en bij een tijdige implementatie daarvan in de bedrijfsvoering.

eIDAS

Europese burgers en bedrijven moeten vanaf september 2018 bij de (semi) publieke sector kunnen inloggen met hun eigen nationale inlogmiddel. Dat hebben de EU-lidstaten met elkaar afgesproken in de Europese eIDAS-verordening. De Europese Unie wil hiermee regelen dat het makkelijker en veiliger wordt om binnen Europa online zaken te regelen. Het is de bedoeling dat alle Nederlandse publieke organisaties vóór september 2018 eIDAS-proof zijn op het gebied van online toegang. Elke organisatie is zelf verantwoordelijk om vast te stellen of zij moet voldoen aan de verordening en zo ja, of er naar aanleiding van de verordening maatregelen moeten worden genomen om eIDAS-proof te zijn. Ondanks dat er nog enige onduidelijkheid bestaat over de reikwijdte en de exacte implementatiedatum, vallen naar alle waarschijnlijkheid ook pensioenfondsen onder deze eIDAS-verordening en moeten ook zij eind 2018 eIDAS-proof zijn. De Pensioenfederatie onderhoudt hierover nauwe contacten met Logius, de dienst digitale overheid en tevens de kwartiermaker van de aansluiting op eIDAS. In 2017 hebben hiervoor eerste gesprekken plaatsgevonden. Een werkgroep van de High Level Group gegevensverstrekking is eind 2017 begonnen met het opstellen van een impactanalyse voor de pensioensector.

Fiscaliteit

De Pensioenfederatie en het ministerie van Financiën discussiëren sinds eind 2014 over btw-lasten op beheerdiensten aan pensioenfondsen. De staatssecretaris van Financiën is van mening dat btw-heffing aan de orde is omdat deelnemers van pensioenfondsen niet voldoende eigen beleggingsrisico zouden lopen om een btw-vrijstelling te rechtvaardigen. De Pensioenfederatie stelt zich op het standpunt dat deelnemers wel degelijk risico lopen, wat alleen al blijkt uit de gemiste indexaties en doorgevoerde kortingen in de afgelopen jaren. Daaruit blijkt klip en klaar dat er uiteindelijk maar één risicodragers is: de deelnemer.

Omdat de staatssecretaris desondanks en ondanks kritische Kamervragen vasthoudt aan het eerder ingenomen standpunt, heeft de Pensioenfederatie het dispuut naar een internationaal niveau getild, waarbij ook de Europese koepelorganisatie van pensioenfondsen zich in de discussie heeft gemengd. Financiën is in het bezit gesteld van een landenoverzicht dat laat zien dat Nederland vergeleken met buurlanden een geïsoleerde positie inneemt. Daarbij komt dat de Europese btw-richtlijn volgens de Pensioenfederatie alle ruimte biedt voor een vrijstelling en dat die vrijstelling in andere landen ook daadwerkelijk is verleend. Er is hierdoor geen sprake van een Europees level playing field. In de afgelopen jaren hebben meerdere pensioenfondsen bezwaarschriften ingediend tegen de btw-heffing. Die leidt tot hogere uitvoeringskosten en ondermijnt daardoor het streven van pensioenfondsen om kosten te reduceren. En dat leidt uiteindelijk tot een lager pensioenresultaat voor deelnemers.

Een andere ondernomen actie in 2017 is de indiening van een WOB-verzoek. Uit de daardoor beschikbaar gekomen documenten blijkt dat de Nederlandse overheid eerst een gunstige positie voor pensioenfondsen innam bij onderhandelingen over de btw-richtlijn en later - tijdens de economische crisis - alsnog geen budgettaire ruimte beschikbaar wilde stellen. Dit bevestigt de indruk dat het standpunt van de overheid in dezen op grond van politieke motieven is ingenomen. De Pensioenfederatie blijft zich ook in 2018 inzetten om btw-heffing op beheersdiensten van tafel te krijgen.

Netto-pensioen

De Pensioenfederatie heeft er al bij de introductie van de aftoppingsgrens voor fiscaal gefacilieerde pensioenopbouw in 2015 stevig op aangedrongen om netto-regelingen in de tweede pijler mogelijk te maken. Doel daarvan was de deelnemer de mogelijkheid te bieden om een aanvullend vrijwillig pensioen op te bouwen dat aansluit bij zijn reguliere pensioen. De Pensioenfederatie heeft vanuit een oogpunt van fiscale hygiëne voortdurend actief oplossingen aange dragen om te voorkomen dat de netto-regelingen subsidie zouden ontvangen ten koste van de reguliere bruto-pensioenregeling of andersom. Omdat deelnemers bij inkoop van een netto-pensioen te maken kregen met een opslag betaalden zij in een aantal situaties voor een mate van zekerheid die zij feitelijk niet zouden krijgen, gezien de dekkingsgraad van het fonds. Op stevig aandringen van de Pensioenfederatie en de Stichting van de Arbeid heeft het kabinet daarom medio 2017 besloten de inkooptarieven te herzien. Er mag nu een ondergrens van het minimaal vereist eigen vermogen (104,3 procent) worden gehanteerd. Van een bovengrens is geen sprake: het inkooptarief is afhankelijk van de dekkingsgraad.

Shopect netto-pensioen

Het kabinet wil de hierboven geschetste oplossing om deelnemers in de netto-pensioenregeling tegemoet te komen, combineren met de introductie van een algeheel shopect voor netto-pensioen. Een daartoe strekkende nota van wijziging bij het Wetsvoorstel fuserende bedrijfstakpensioenfondsen is op

7 oktober 2017 naar de Tweede Kamer gestuurd. Het wijzigingsvoorstel bepaalt dat een pensioenfonds verplicht is om op verzoek van de deelnemer de waarde van zijn in de netto-pensioenregeling opgebouwde pensioenaanspraken per de datum van beëindiging van de deelneming over te dragen naar een pensioenuitvoerder van diens keuze. Overdracht naar een ander pensioenfonds kan alleen als de deelnemer daar al pensioen heeft opgebouwd. Volgens het kabinet zorgt dit voor een juiste taakafbakening tussen pensioenfondsen en verzekeraars. De Pensioenfederatie heeft hier ernstig bezwaar tegen gemaakt omdat het de bestaande taakafbakening tussen fondsen en verzekeraars aantast. Daarbij komt dat bedrijfstakpensioenfondsen en algemene pensioenfondsen niet de mogelijkheid wordt geboden om een variabele uitkering aan te bieden.

Wet fuserende BPF'en

Dit dossier vindt zijn oorsprong in de wens tot schaalvergroting in de pensioensector, ook van verplichtgestelde bedrijfstakpensioenfondsen. Het leidt tot lagere uitvoeringskosten en dat is in het belang van de deelnemers. Eind 2016 stuurde de toenmalige staatssecretaris van SZW hierover een brief aan de Tweede Kamer waarover min of meer consensus bestond. Min of meer, omdat de Pensioenfederatie problemen heeft met de daarin opgenomen bepaling dat de dekkinggraden van verplichtgestelde bedrijfstakpensioenfondsen die willen fuseren in maximaal vijf jaar aan elkaar gelijk moeten zijn en dat er na die termijn geen sprake meer kan zijn van gescheiden vermogens. Ook de arbitraire maximering van het aantal fuserende fondsen en het beperken van mogelijkheden tot vrijwillige aansluiting liggen moeilijk binnen de sector. Uiteindelijk ging het wetsvoorstel op 9 oktober, één dag voor de presentatie van het regeerakkoord, met een ten opzichte van de brief van eind 2016 aangepaste inhoud naar de Tweede Kamer.

De Pensioenfederatie heeft tegen het wetsvoorstel in zijn huidige vorm fundamentele bezwaren. Ten eerste mogen bedrijfstakpensioenfondsen met een vermogen van meer dan 25 miljard euro geen fusiepartner zijn. Deze bepaling blokkeert in feite iedere aansluiting van een klein bedrijfstakpensioenfonds bij een groot bedrijfstakpensioenfonds. Deze bovengrens stond niet in de decemberbrief van de staatssecretaris. Ten tweede is sprake van aanvullende belemmeringen doordat ten opzichte van de decemberbrief nadere voorwaarden worden gesteld aan de mate van onderlinge samenhang van de sectoren waarin de fuserende fondsen actief zijn. En ten slotte krijgt toezichthouder DNB een dermate ruim omschreven instemmingsbevoegdheid dat in feite sprake is van carte blanche bij het beoordelen van voornemens tot fusie van alle typen pensioenfondsen.

Voor wat betreft door vrijwillige aansluiting mogelijk optredende oneigenlijke concurrentie ten nadele van verzekeraars, is in 2017 uit een tweetal door het kabinet zelf gelaste onderzoeken duidelijk naar voren gekomen dat hiervan geen sprake is. Desondanks volhardde het kabinet in de opvatting dat dit wel het geval zou zijn. Al met al is de Pensioenfederatie van mening dat het wetsvoorstel

in zijn huidige vorm geen werkbaar antwoord geeft op de oorspronkelijke vraag naar consolidatiemogelijkheden voor verplichtgestelde bedrijfstakpensioenfondsen, en daarmee in strijd is met de belangen van pensioendeelnemers.

3

Organisatie

Missie en visie

De Pensioenfederatie is de overkoepelende belangenbehartiger van bijna alle Nederlandse pensioenfondsen. Zij vertegenwoordigt namens ruim 204 pensioenfondsen de belangen van 5,5 miljoen deelnemers, 3,2 miljoen gepensioneerden en 9,5 miljoen gewezen deelnemers. Het overgrote deel van alle werkenden is aangesloten bij een collectief pensioenfonds. De pensioenfondsen van de Pensioenfederatie beheren samen circa 1340 miljard euro.

De Pensioenfederatie heeft als missie het bevorderen van de doorontwikkeling, instandhouding en uitvoering van een kwalitatief goed en betrouwbaar stelsel van tweedepijlerpensioenen in Nederland, in het belang van (gewezen) deelnemers, gepensioneerden en nabestaanden. Om hen draait het werk dat de leden van de Pensioenfederatie doen. Collectiviteit, risicodeling en 'not for profit' zijn volgens de Pensioenfederatie de beste uitgangspunten om werknemers en beroepsbeoefenaren van een inkomen voor later te kunnen voorzien en te behoeden voor de financiële gevolgen van overlijden en arbeidsongeschiktheid.

Kernactiviteiten

De Pensioenfederatie geeft vorm en inhoud aan haar missie en visie met de volgende kernactiviteiten:

reputatiemanagement: het bevorderen van het imago van de pensioenfondsen-sector bij het publiek en bij nationale en internationale stakeholders;

collectieve belangenbehartiging: het behartigen van de belangen van de leden en hun deelnemers bij de departementen, het parlement, de Europese organen, de toezichthouders en andere stakeholders;

zelfregulering: het in samenspraak met leden en overige belanghebbenden zelf vaststellen van duidelijke normen om de kwaliteit van cruciale elementen van pensioenfondsbestuur en –uitvoering te waarborgen;

informatievoorziening: het informeren van de leden over wetgeving, media-berichten en berichtgeving van andere relevante partijen met een scala aan communicatiemiddelen en via adequate beantwoording van vragen door de medewerkers van het bureau;

servicedocumenten: het met servicedocumenten ondersteunen van de leden in de dagelijkse uitvoeringspraktijk;

ledenbinding: het met bijeenkomsten ondersteunen van informatievoorziening en –uitwisseling, het stimuleren van de contacten tussen aangesloten fondsen, bestuur en bureau, en de ontmoeting van de leden onderling.

Algemene ledenvergadering

In de algemene ledenvergadering (ALV) van de Pensioenfederatie zijn alle aangesloten pensioenfondsen vertegenwoordigd. De ALV heeft in 2017 twee keer vergaderd: op 6 juni en op 12 december. In de ALV van juni stond de goedkeuring van het jaarverslag en de jaarrekening 2016 van de Pensioenfederatie op de agenda. Na goedkeuring van de verantwoordingsdocumenten door de ALV werd aan het bestuur décharge verleend voor het gevoerde beleid over 2016. In deze ledenvergadering kwam onder meer ook het alternatieve pensioencontract aan de orde. Hierbij werd de actuele stand van zaken met de ledenvergadering gedeeld en besproken. Tijdens de december-ledenvergadering werd voorts een aantal zittende leden herbenoemd in het bestuur en in de benoemingsadviescommissie van de Pensioenfederatie.

Bestuur

Het bestuur van de Pensioenfederatie bestaat uit 12 bestuursleden en een onafhankelijk voorzitter. Het bestuur is samengesteld uit 6 bestuursleden namens bedrijfstakpensioenfondsen, 4 namens ondernemingspensioenfondsen en 2 namens beroepspensioenfondsen. In 2017 heeft het bestuur 12 keer vergaderd: 8 reguliere vergaderingen en 4 extra vergaderingen. Drie keer heeft het bestuur 'op de hei' gezeten om te praten over onder andere innovatie in de pensioensector, de beleidsagenda 2018, de ontwikkelingen richting een alternatief pensioencontract, thema's voor de Pensioenfederatie op langere termijn en interne aangelegenheden.

Het bestuur werkt met een agendacommissie onder voorzitterschap van de heer Van der Pol. De agendacommissie bestaat uit de volgende bestuursleden: mevrouw Meijer, mevrouw Van den Heuvel en de heer Kragten. Vanuit het bestuur van de Pensioenfederatie zijn mevrouw Wilson en mevrouw Van der Werf-de Koning tevens lid van de Stichting Pensioenregister.

Vanuit het bestuur volgen mevrouw Meijer, mevrouw Wilson en de heren Bouma en Snellen, onder voorzitterschap van de heer Van der Pol, als Bestuurscommissie Europa met bijzondere belangstelling de ontwikkelingen op pensioengebied in Europees verband. De heer Bouma is daarnaast namens de Pensioenfederatie lid van de board van PensionsEurope. Hij vervult in de board de functie van voorzitter. In 2017 was hij tevens lid van de Occupational Pensions Stakeholder Group (OPSG) van EIOPA.

Commissies

Het bestuur en het bureau van de Pensioenfederatie worden inhoudelijk ondersteund en geadviseerd door commissies. Elke commissie heeft een voorzitter en een linking pin. De linking pin is een bestuurslid. In 2017 waren binnen de Pensioenfederatie 8 commissies actief:

Commissie	voorzitter	linking pin
Commissie Actuarieel	J. Huisman	P. de Bruijn
Commissie Communicatie	C. de Quelerij	P. Wilson
Commissie Pensioenfondsbestuur	R. Degenhardt	J. Reesink
Commissie Pensioenzaken	K. Bitter	G. Rutten
Commissie Public Affairs	T. Kroes	W. Noordman
Commissie Risicomanagement	J. van der Put	C. van der Werf
Commissie Vermogensbeheer	R. Wuijster	A. Snellen
Commissie Verslaglegging en uitvoeringskosten	A. Laning	R. Grutters

Uitvoeringsraad

Naast de commissies, die bestaan uit vakspecialisten, bestaat er een Uitvoeringsraad (UR) met daarin vertegenwoordigers van pensioenuitvoeringsorganisaties, zelfadministrerende fondsen en bestuursbureaus. Voorzitter van de UR is de heer Kemme, vice-voorzitter is de heer Van As. De UR adviseert gevraagd en ongevraagd over uitvoeringstechnische aspecten en beleidsmatige ontwikkelingen in de pensioensector, en faciliteert onderlinge kennisuitwisseling tussen uitvoeringsorganisaties ter versterking van de pensioensector als geheel.

Bij de samenstelling van commissies en de UR let het bestuur erop dat zowel binnen de commissies als over de verschillende commissies heen sprake is van evenwichtige verdeling tussen de verschillende typen fondsen en uitvoerders. Het bestuur kan besluiten om voor specifieke onderwerpen aparte en tijdelijke werkgroepen in te richten met als taakopdracht om voorstellen over die onderwerpen te ontwikkelen.

Bureau

Het bureau zorgt voor de voorbereiding en uitvoering van alle besluiten van het bestuur en de ALV. Daarnaast vervult het bureau een schakelfunctie tussen enerzijds de pensioenwereld en anderzijds het politieke en maatschappelijke

speelveld in Nederland en Europa. Het bureau bestaat uit de directeur en de afdelingen Beleid, Communicatie en Interne Zaken, met elk een afdelingshoofd. Het hoofd van de afdeling Beleid is tevens plaatsvervangend directeur en vervangt de directeur daar waar nodig. Daarnaast onderhoudt de Pensioenfederatie met twee eigen medewerkers in Brussel, die aan de directeur rapporteren, permanent contact met de diverse organen van de Europese Unie en de Europese stakeholders. Ultimo 2017 bestond het bureau van de Pensioenfederatie uit 23,925 fte (17 vrouwen en 10 mannen) met expertise op uiteenlopende terreinen. Medewerkers van de Pensioenfederatie nemen deel aan de pensioenregeling van Pensioenfonds Zorg en Welzijn.

Contacten met de leden

Congres, themabijeenkomsten, webinars en ledenbezoeken

Het jaarlijkse congres van de Pensioenfederatie vond op 16 mei 2017 plaats in theater 't Spant! te Bussum. De titel was 'Time 4 Change, Time 2 Change'. In een snel veranderende omgeving moet pensioen immers mee veranderen. Verspreid door het jaar heen waren er 7 drukbezochte themabijeenkomsten waarbij uiteenlopende actuele onderwerpen aan de orde kwamen. Voor verantwoordingsorganen zijn in 2017 drie aparte themabijeenkomsten gehouden.

Nadat in 2016 eerste – positieve – ervaringen waren opgedaan met deze vorm van interactieve ledencommunicatie zijn in 2017 drie webinars georganiseerd, over de context van de stelsel discussie (februari), het nieuwe pensioencontract op basis van de brief van de SER (april) en de digitale overheid en het belang daarvan voor pensioenfondsen (november).

Afgezien van de ledenbijeenkomsten werden ook regelmatig bezoeken aan individuele fondsen afgelegd en uiteraard was er dagelijks sprake van intensief telefoonverkeer. Vorm, inhoud en frequentie van de verschillende contacten met leden worden in de praktijk positief gewaardeerd.

Nieuwsvoorziening aan leden en stakeholders

Naast de bijeenkomsten met leden was in 2017 vanuit de Pensioenfederatie wederom sprake van een aanhoudende stroom van informatie richting de leden en de 'buitenwereld'. Daarbij gaat het om 150 nieuwsberichten, 20 ledenmails, 7 position papers, 6 servicedocumenten, 8 updates aan leden op basis van besluitvorming in bestuursvergaderingen, en tal van andere uitingen. Veelal vond verspreiding plaats via (het deels alleen voor leden toegankelijke deel van) de website www.pensioenfederatie.nl.

Kringen

Een geheel eigen rol binnen de communicatie met en vooral tussen de fondsen is weggelegd voor de kringen. Concreet gaat het hierbij om deelnetwerken van directeuren van pensioenfondsen. De activiteiten zijn primair gericht op het bevorderen van onderling contact, informatie-uitwisseling en collegiale intervisie. De kringen zijn autonoom en ze bepalen hun eigen agenda. Bij de

meeste kringen is het inmiddels gebruikelijk dat een beleidsadviseur vanuit de Pensioenfederatie de bijeenkomsten bijwoont en de kring bijpraat over pensioenactualiteiten en -ontwikkelingen. In 2017 hebben de acht kringen allemaal een eigen teamspace gekregen op de ledenomgeving van de website van de Pensioenfederatie. Kringen kunnen elkaar versterken door het delen van kennis en eventueel door samen verder te gaan.

Buitenlandse leden

In de algemene ledenvergadering van december 2016 is besloten tot een statutenwijziging die het mogelijk maakt dat ook in het buitenland gevestigde pensioenfondsen lid kunnen worden van de Pensioenfederatie, mits voor de deelnemers het Nederlandse sociaal en arbeidsrecht van toepassing is. Hiermee werd tegemoet gekomen aan de wens van pensioenfondsen die zich in het buitenland (met name in België) vestigen, om het lidmaatschap van de Pensioenfederatie te kunnen voortzetten. Ultimo 2017 waren 4 fondsen verhuisd naar België en lid van de Pensioenfederatie gebleven. Eén nieuw fonds, gevestigd in België, is lid van de Pensioenfederatie geworden.

Ledenonderzoek

In 2017 is in opdracht van de Pensioenfederatie een ledentevredenheidsonderzoek uitgevoerd door onderzoeksbureau Motivaction: wat vinden en verwachten de fondsen van de Pensioenfederatie? De overall score was positief. Waardering werd geuit voor de bestaande praktijk van het inrichten van tijdelijke expertteams om te kunnen beschikken over deskundigheid en countervailing power in het publieke debat. Ook de informatieverschaffing, de frequentie en opzet van themadagen en de werkbezoeken aan individuele fondsen scoorden goed. Er waren ook aanbevelingen. Het verbeteren van de reputatie van de sector blijkt door de leden te worden gezien als zeer belangrijke prioriteit voor de Pensioenfederatie. Een aantal fondsen gaf aan dat de Pensioenfederatie, ook met het oog op de stelselwijziging, als belangenbehartiger van alle grote én kleine pensioenfondsen meer zichtbaar dan nu zou moeten inzetten op beïnvloeding van overheid en politiek. Gezien de veelkleurigheid van de leden van de Pensioenfederatie is dat geen eenvoudige opgave. Aandacht blijft wat de leden betreft geboden bij het betrekken van de fondsen bij de beleidsvorming en hen invloed te geven op dat beleid, alsmede op het vaststellen van de speerpunten waarop de sector zich in de nabije toekomst zou moeten richten.

Sectorverantwoordelijkheden

De Pensioenfederatie en de Stichting van de Arbeid hebben per 1 januari 2017 de Code Pensioenfondsen op twee punten gewijzigd. De eerste wijziging maakt duidelijk dat ook een algemeen pensioenfonds onder de werking van de Code Pensioenfondsen valt. De tweede wijziging betreft de financiering van de Monitoringcommissie Code Pensioenfondsen en de Ombudsman Pensioenen. In het verleden is de financiering van deze instituten verzorgd door de Pensioenfederatie. Dat is per 1 januari 2017 veranderd. Het gaat hier in beide gevallen om verantwoordelijkheden die de gehele sector raken, en het

is in het kader van de lastenverdeling van deze sectorverantwoordelijkheden en de duurzame inrichting van de financiering wenselijk om de lasten dan ook neer te leggen bij alle pensioenfondsen die onder de Code Pensioenfondsen vallen. Per 1 januari 2017 is ook het besluit uitvoering Pensioenwet en verplichte beroepspensioenregeling aangepast waardoor de wijzigingen van de Code Pensioenfondsen effectief zijn doorgevoerd.

Beloning voorzitter en algemeen directeur

Tabel 1 toont de beloning van de heren K. van der Pol, onafhankelijk voorzitter, en G.P.C.M. Riemen, algemeen directeur van de Pensioenfederatie.

Tabel 1

<i>bedragen x € 1</i>	<i>Van der Pol</i>	<i>Riemen</i>
Functie(s)	Voorzitter	Algemeen directeur
Duur dienstverband in 2017	1/1 - 31/12	1/1 - 31/12
Omvang dienstverband (in fte)	0,3	1,0
Gewezen topfunctionaris?	nee	nee
(Fictieve) dienstbetrekking?	ja	ja
Zo niet, langer dan 6 maanden binnen 18 maanden werkzaam?		
Bezoldiging		
Beloning	€ 61.875,-	€ 159.956,-
Belastbare onkostenvergoedingen	€ 0,-	€ 1.101,-
Pensioenpremie (werkgeversdeel)	€ 0,-	€ 21.764,-
Totaal bezoldiging	€ 61.875,-	€ 182.821,-

Bestuursamenstelling en vergoeding bestuursleden

Tabel 2 bevat een overzicht van de bestuursleden en de vergoedingen. In 2017 was de vergoeding van de bestuursleden een forfaitair bedrag van € 14.560,- per jaar. Bestuursleden die namens de Pensioenfederatie ook in het bestuur van het Pensioenregister zitten, kregen een forfaitair bedrag van € 17.985,- per jaar. Bestuursleden die zelf btw afdragen, ontvingen een btw-compensatie over de vergoeding. De vergoedingen zijn overgemaakt naar het bestuurslid zelf of naar de werkgever.

Tabel 2

Leden bestuur	Vergoeding 2017	Btw-compensatie
Dhr. J. Bouma*	€ 14.560	-
Mevr. P. de Bruijn	€ 14.560	€ 3.057,60
Dhr. H.B.M. Grutters*	€ 14.560	-
Dhr. R.J.J. Kragten*	€ 14.560	-
Mevr. J. Meijer*	€ 14.560	-
Dhr. W. Noordman*	€ 14.560	-
Dhr. H.J. Reesink	€ 14.560	€ 3.057,60
Dhr. G.M.A. Rutten*	€ 14.560	-
Dhr. A.H.J. Snellen	€ 14.560	€ 3.057,60
Mevr. T.P.J.A. van den Heuvel	€ 14.560	€ 3.057,60
Mevr. C.M. van der Werf-de Koning~	€ 17.985	€ 3.776,85
Mevr. P. Wilson*~	€ 17.985	-
Totaal	€ 181.570	€ 16.007,25

* De vergoeding werd overgemaakt aan de werkgever.

~ Inclusief vergoeding voor bestuurslidmaatschap Stichting Pensioenregister.

In 2017 werd € 197.577,25 overgemaakt aan vergoedingen en btw-compensatie aan de bestuursleden.

De algemene ledenvergadering heeft in december 2017 de heren Noordman, Reesink en Snellen herbenoemd voor een volgende zittingstermijn in het bestuur van de Pensioenfederatie.

Benoemingsadviescommissie

De benoemingsadviescommissie adviseert de ALV over (her)benoemingen in het bestuur van de Pensioenfederatie. De volgende personen maken deel uit van de benoemingsadviescommissie: mevrouw Louis-Stark, mevrouw Schets, de heer Van der Stee en de heer Radstake. De benoemingsadviescommissie wordt voorgezeten door de heer Van der Pol. De ALV heeft in december 2017 mevrouw Schets en de heer Van der Stee herbenoemd in de benoemings-

adviescommissie. Ook is het rooster van aftreden van de benoemingsadviescommissie door de ALV goedgekeurd.

Rooster van aftreden

Tabel 3 toont het rooster van aftreden van de bestuurders van de Pensioenfederatie.

Tabel 3

Naam bestuurder	Aftreden
Mevr. J. Meijer	2019
Dhr. G.M.A. Rutten	2019
Mevr. P. Wilson	2019
Mevr. C.M. van der Werf-de Koning	2019
Dhr. J. Bouma	2020
Dhr. R.J.J. Kragten	2020
Mevr. T.P.J.A. van den Heuvel	2020
Mevr. P. de Bruijn	2021
Dhr. H.B.M. Grutters	2021
Dhr. W. Noordman	2022
Dhr. H.J. Reesink	2022
Dhr. A.H.J. Snellen	2022

4

Financieel jaarverslag 2017

---

1 BALANS PER 31 DECEMBER 2017

ACTIVA	2017	2016
<i>Vaste activa</i>		
Materiële vaste activa		
Inventaris	€ 179.855	€ 227.831
Hard- en Software	51.017	20.142
Kantoorapparatuur	<u>3.934</u>	<u>0</u>
	€ 234.806	€ 247.973
<i>Vlottende activa</i>		
Vorderingen		
Nog te ontvangen bedragen	€ 46.832	€ 77.903
Vooruitbetaalde kosten	<u>50.184</u>	<u>33.244</u>
	€ 97.016	€ 111.147
Liquide middelen	<u>€ 6.289.913</u>	<u>€ 5.799.151</u>
	<u>€ 6.621.735</u>	<u>€ 6.158.271</u>
PASSIVA		
Eigen vermogen		
Algemene reserve	€ 5.959.089	€ 5.433.901
Bestemmingsreserve Imagocampagne	63.448	63.448
Bestemmingsreserve Groot onderhoud	<u>51.542</u>	<u>51.542</u>
	€ 6.074.079	€ 5.548.891
Kortlopende schulden		
Loonheffing en sociale lasten	€ 86.627	€ 79.721
Personeelskosten	164.106	143.940
Te betalen kosten	296.923	385.719
	€ 547.656	€ 609.380
	<u>€ 6.621.735</u>	<u>€ 6.158.271</u>

2 REKENING VAN BATEN EN LASTEN OVER 2017

	Resultaat 2017	Begroting 2017	Resultaat 2016
BATEN			
Contributies	€ 6.521.270	€ 6.386.500	€ 6.082.130
Interest en overige baten en lasten	29.419	27.500	241.265
Extra bijdrage Wijzer in geldzaken	0	0	250.000
Sponsorgelden	56.625	60.000	71.900
Vrijwillige bijdrage SDMO	27.660	0	0
Totale baten	<u>€ 6.634.974</u>	<u>€ 6.474.000</u>	<u>€ 6.645.295</u>
LASTEN			
Europa / internationaal	€ 409.412	€ 515.000	€ 364.721
Gezicht naar de achterban	1.439.424	1.579.500	1.431.341
Gezicht naar buiten	1.367.214	1.743.000	1.653.644
Beleidsvorming / beleid beïnvloeding	1.694.879	1.432.000	1.306.413
Bestuurskosten	411.110	405.500	372.243
Facilitair	746.537	789.000	668.721
Diverse projecten	41.210	10.000	323.730
Totale lasten	<u>€ 6.109.786</u>	<u>€ 6.474.000</u>	<u>€ 6.120.813</u>
Totale baten	€ 6.634.974	€ 6.474.000	€ 6.645.295
Totale lasten	€ 6.109.786	€ 6.474.000	€ 6.120.813
RESULTAAT	<u>€ 525.188</u>	<u>€ 0</u>	<u>€ 524.482</u>
RESULTAATVERDELING			
Algemene reserve	€ 525.188	€ 0	€ 488.213
Bestemmingsreserve Imagocampagne	0	0	-15.273
Bestemmingsreserve Groot onderhoud	0	0	51.542
	<u>€ 525.188</u>	<u>€ 0</u>	<u>€ 524.482</u>

3 ALGEMENE TOELICHTING

3.1 Doel

De Pensioenfederatie (PF) behartigt namens 204 pensioenfondsen de belangen van 5,5 miljoen deelnemers, 3,2 miljoen gepensioneerden en 9,5 miljoen gewezen deelnemers.

3.2 Oprichting

De vereniging is opgericht op 16 juni 2011.

De activiteiten zijn gestart per 1 januari 2012.

3.3 Grondslagen van waardering en bepaling van het resultaat

Algemeen

De gehanteerde grondslagen van waardering en van resultaatbepaling zijn gebaseerd op eigen grondslagen. Voor zover niet anders is vermeld zijn de activa en passiva opgenomen tegen nominale waarde.

Vergelijking met voorgaand jaar

De gehanteerde grondslagen van waardering en van resultaatbepaling zijn ongewijzigd gebleven ten opzichte van het voorgaande jaar.

Materiële vaste activa

De materiële vaste activa worden gewaardeerd tegen verkrijgingsprijs onder aftrek van afschrijvingen bepaald op basis van de geschatte economische levensduur. Afschrijving vindt plaats op basis van een volledig jaar, ongeacht het tijdstip van aanschaf.

Vorderingen

Vorderingen worden gewaardeerd op nominale waarde, rekening houdende met een voorziening voor oninbaarheid. Hierbij wordt op vorderingen, indien dit noodzakelijk is, een voorziening in mindering gebracht. Deze voorziening wordt bepaald op individuele beoordeling van de debiteuren.

Bestemmingsreserve Imagocampagne

Na afronding en sluiting van het project Imagocampagne is de bestemming van het resterende deel van de reserve aangepast. De nieuwe bestemming is om eventuele overschrijdingen op het budget Reputatiemanagement, verantwoord onder het budget van "Gezicht naar buiten", ten laste te brengen van de Bestemmingsreserve Imagocampagne. Eventuele onderschrijdingen worden niet ten gunste gebracht van de Bestemmingsreserve Imagocampagne, maar direct meegenomen in het resultaat.

Bestemmingsreserve Groot onderhoud

Per 1 januari 2017 is de huurovereenkomst verlengd met 6,5 jaren en zijn er nieuwe afspraken gemaakt over de huur van een deel van de 24e etage van gebouw E van het WTC The Hague. Met deze nieuwe afspraken valt de nog te betalen huur vrij. Deze vrijgevallen huur zal worden aangewend voor groot onderhoud.

Pensioenregeling

De pensioenregeling is ondergebracht bij het Pensioenfonds Zorg en Welzijn (PFZW). Dit is een defined benefit-regeling.

Deze toegezegd-pensioenregeling is in de jaarrekening verwerkt als een toegezegd-bijdrageregeling.

De over het boekjaar verschuldigde premies worden als kosten verantwoord. De risico's die niet door de verzekering zijn afgedekt (met name loonontwikkeling en prijsindexatie) komen niet tot uitdrukking in een in de balans opgenomen voorziening.

Resultaatbepaling

Het resultaat wordt bepaald als het verschil tussen de bijdragen van de leden, de derden-organisaties en de overige baten en de lasten over het jaar.

De afschrijvingen op de materiële vaste activa vinden plaats volgens de lineaire methode op basis van de geschatte economische levensduur.

De baten en kosten worden toegerekend aan de periode waarop zij betrekking hebben.

4 TOELICHTING OP DE BALANS PER 31 DECEMBER 2017

ACTIVA

Materiële vaste activa € 234.806 (2016: € 247.973)

Het verloop van de materiële vaste activa is als volgt:

	Verkrijgings- prijs	Cumulatieve waardeverm. afschrijving	Boekwaarde 31-12-2017	Boekwaarde 31-12-2016
Inventaris:				
stand per 1 januari	€ 555.851	€ 328.020		€ 227.831
investeringen 2017	9.762			
aanschafwaarde desinvesteringen	-4.708			
afschrijvingen 2017		56.561		
afschrijvingen desinvesteringen		-3.531		
stand per 31 december	€ 560.905	€ 381.050	€ 179.855	
Hard- en software:				
stand per 1 januari	€ 118.872	€ 98.730		€ 20.142
investeringen 2017	49.405			
aanschafwaarde desinvesteringen	-52.774			
afschrijvingen 2017		18.530		
afschrijvingen desinvesteringen		-52.774		
stand per 31 december	€ 115.503	€ 64.486	€ 51.017	
Kantoorapparatuur:				
stand per 1 januari	€ 38.786	€ 38.786		€ 0
investeringen 2017	4.918			
aanschafwaarde desinvesteringen	-3.790			
afschrijvingen 2017		984		
afschrijvingen desinvesteringen		-3.790		
stand per 31 december	€ 39.914	€ 35.980	€ 3.934	
			€ 234.806	€ 247.973

Afschrijving vindt plaats op basis van een volledig jaar, ongeacht het tijdstip van aanschaf. De afschrijvingen worden berekend op basis van de volgende normen:

Inventaris:	10%
Hard- en software:	20%
Kantoorapparatuur:	20%

	<u>31-12-2017</u>	<u>31-12-2016</u>
Nog te ontvangen bedragen € 46.832 (2016: € 77.903)		
Debiteuren	€ 15.689	€ 40.748
Interest	4.885	25.958
Depotbedragen	3.374	3.374
Uitkering langdurig zieken	2.798	3.998
Te vorderen ontwikkelkosten DUO	17.205	0
Te vorderen gelden SPO	402	33
Te vorderen gelden SER	1.124	3.792
Te vorderen gelden Verbond van Verzekers	97	0
Overig	1.258	0
	<u>€ 46.832</u>	<u>€ 77.903</u>

Alle contributies over 2017 zijn ontvangen.

Vooruitbetaalde kosten € 50.184 (2016: € 33.244)		
Huisvestingskosten	€ 31.817	€ 0
Abonnementen reiskosten woon-werk	12.152	9.854
Personeelskosten	1.193	1.404
Kantoorkosten	3.456	4.986
Verzekeringskosten	568	569
Congres	0	11.495
Huisvesting Brussel	0	4.736
Overige vooruitbetaalde kosten	998	200
	<u>€ 50.184</u>	<u>€ 33.244</u>

Liquide middelen € 6.289.913 (2016: € 5.799.151)		
Kas	€ 175	€ 0
Rekening courant bank	157.203	176.993
Depositorekeningen	6.132.535	5.622.158
	<u>€ 6.289.913</u>	<u>€ 5.799.151</u>

De liquide middelen staan ter vrije beschikking.

PASSIVA

Eigen vermogen € 6.074.079 (2016: € 5.548.891)				
	<u>Algemene</u>	<u>Reserve</u>	<u>Reserve</u>	<u>Totaal</u>
	<u>reserve</u>	<u>Gr.Onderh.</u>	<u>Imagocamp.</u>	
Per 1 januari 2017	€ 5.433.901	€ 51.542	€ 63.448	€ 5.548.891
Resultaat	<u>525.188</u>	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>€ 525.188</u>
Per 31 december 2017	<u>€ 5.959.089</u>	<u>€ 51.542</u>	<u>€ 63.448</u>	<u>€ 6.074.079</u>

De Algemene reserve mag stijgen tot tweemaal de jaarbegroting van de bureaunkosten.

De bureaunkosten zijn de totale kosten voor personeelsinzet + de kosten facilitair.

Voor 2016 mag de Algemene reserve maximaal € 7.563.944 zijn.

Het maximum is dus nog niet bereikt.

	<u>31-12-2017</u>	<u>31-12-2016</u>
Loonheffing en sociale lasten € 86.627 (2016: € 79.721)		
December nog te betalen	€ 86.627	€ 79.721
	<u>€ 86.627</u>	<u>€ 79.721</u>
Personeelskosten € 164.106 (2016: € 143.940)		
Vakantietoeslag	€ 99.315	€ 88.409
Vakantiedagen	62.372	54.899
Vooruitontvangen bedragen	656	632
Overig	1.763	0
	<u>€ 164.106</u>	<u>€ 143.940</u>
Te betalen kosten € 296.923 (2016: € 385.719)		
Crediteuren	€ 162.453	€ 233.072
Personeelskosten	72.963	51.270
Accountantskosten	7.299	18.150
Administratiekosten	8.673	8.493
Ontwikkeling website en CRM-systeem	0	7.230
Communicatie Pensioenfondsen	0	14.520
Monitoringscommissie	31.717	0
Reputatiemanagement	2.000	42.306
Overig	11.818	10.678
	<u>€ 296.923</u>	<u>€ 385.719</u>

Niet in de balans opgenomen verplichtingen

Huurcontract van een deel van de 24e etage van het gebouw WTC The Hague:

Vanaf 1 juli 2010 is een huurovereenkomst aangegaan voor de huur van de 24e etage van het WTC The Hague. De looptijd hiervan is 10 jaar. SPO is hoofdhuurder en onderverhuurt een gedeelte van de etage aan de Pensioenfederatie.

Per 1 januari 2017 is de huurovereenkomst verlengd met 6,5 jaren en zijn er nieuwe afspraken gemaakt over de hoogte van de huurlast. Dit betekent dat de huurovereenkomst nu loopt tot 31 december 2026. De jaarlast van de nieuwe huurverplichting bedraagt in 2017 € 132.094.

Leaseauto: Leaseplan contract per 13-10-2017 voor 48 maanden, jaarlijkse leaseprijs € 5.831.

Waardeoverdracht pensioen: De PF heeft zich in 2017 gecommitteerd om toekomstige waardeoverdrachten van het pensioen van al haar personeelsleden te financieren. Op het moment van opstellen van de jaarrekening zijn de hieruit voortvloeiende verplichtingen niet te kwantificeren en derhalve niet in de balans opgenomen. De omvang is afhankelijk van waar de waarden zijn opgebouwd, hoeveel medewerkers hun waarde overdragen, de omvang van de over te dragen waarden en de rentestand op het moment van waardeoverdracht.

5 TOELICHTING OP DE REKENING VAN BATEN EN LASTEN OVER 2017

	Resultaat 2017	Begroting 2017	Resultaat 2016
BATEN			
Contributie leden € 6.521.270 (2016: € 6.082.130)			
Contributie leden	€ 6.521.270	€ 6.386.500	€ 6.073.130
Vrijwillige bijdrage niet-leden	0	0	9.000
	<u>€ 6.521.270</u>	<u>€ 6.386.500</u>	<u>€ 6.082.130</u>
Interest en overige baten en lasten € 29.419 (2016: € 241.265)			
Interest	€ 12.410	€ 15.000	€ 34.616
Vergoedingen	11.125	12.500	11.342
Kosten/baten voorgaande jaren	5.882	0	-19.602
Vrijval pensioenvoorziening	0	0	163.304
Vrijval huurreservering	0	0	51.542
Overig	2	0	63
	<u>€ 29.419</u>	<u>€ 27.500</u>	<u>€ 241.265</u>
Extra bijdrage Wijzer in geldzaken € 0 (2016: € 250.000)			
Bijdrage ABP en PFZW	€ 0	€ 0	€ 250.000
Sponsorgelden € 56.625 (2016: € 71.900)			
Congres	€ 56.625	€ 60.000	€ 71.900
Vrijwillige bijdrage SDMO € 27.660 (2016: € 0)			
Donaties	€ 27.660	€ 0	€ 0
LASTEN			
Europa / internationaal € 409.412 (2016: € 364.721)			
Kosten voor personeelsinzet	€ 210.683	€ 263.500	€ 172.470
AEIP	31.249	32.000	31.249
PensionsEurope	115.421	118.500	115.421
CAM	6.337	10.000	0
Reis- en verblijfkosten lobby Europa	14.208	23.500	12.621
Huisvesting Brussel	19.597	40.000	19.005
Niet-Nederlandstalige publicaties (vertaalkosten)	919	10.500	4.153
Buitenlandse reizen	10.998	17.000	9.802
	<u>€ 409.412</u>	<u>€ 515.000</u>	<u>€ 364.721</u>

	Resultaat 2017	Begroting 2017	Resultaat 2016
Gezicht naar de achterban € 1.439.424 (2016: € 1.431.341)			
Kosten voor personeelsinzet	€ 889.537	€ 883.000	€ 793.681
Kosten inhuur personeel	0	0	108.289
Themabijeenkomsten	85.726	100.000	76.511
Platform medezeggenschap	0	0	6.973
Deskundigheidsbevordering VO	13.217	15.500	0
Pensioenlab	30.000	30.000	30.000
Ombudsman Pensioenen	239.046	270.000	251.381
Publicaties (brochures en handleidingen 50%)	7.260	7.500	7.467
Digitale communicatie achterban	0	0	33.646
Jaarverslag	2.468	3.000	2.468
Monitoringcommissie Governancecode	99.621	180.000	66.573
Communicatie door Pensioenfondsen	57.424	60.000	54.352
Ledenonderzoek	15.125	30.000	0
	<u>€ 1.439.424</u>	<u>€ 1.579.500</u>	<u>€ 1.431.341</u>
Gezicht naar buiten € 1.367.214 (2016: € 1.653.644)			
Kosten voor personeelsinzet	€ 284.424	€ 380.500	€ 300.695
Congres	55.965	110.000	105.209
Bijdrage Wijzer in geldzaken	350.000	350.000	350.000
Publicaties (brochures en handleidingen 50%)	7.260	7.500	7.467
Nieuwsbrief Stakeholders	10.857	20.000	0
Reputatiemanagement	658.708	875.000	890.273
	<u>€ 1.367.214</u>	<u>€ 1.743.000</u>	<u>€ 1.653.644</u>
Beleidsvorming / beleidsbeïnvloeding € 1.694.879 (2016: € 1.306.413)			
Kosten voor personeelsinzet	€ 1.454.397	€ 1.295.000	€ 1.280.975
Inzet nieuw pensioencontract	143.748	110.000	0
BTW-dossier	68.099	0	0
Leerstoel Pensioenrecht	20.000	20.000	20.000
Diverse lidmaatschappen	8.635	7.000	5.438
	<u>€ 1.694.879</u>	<u>€ 1.432.000</u>	<u>€ 1.306.413</u>
Bestuurskosten € 411.110 (2016: € 372.243)			
Kosten voor personeelsinzet	€ 196.394	€ 190.500	€ 179.169
Vergaderkosten bestuur	214.716	215.000	193.074
	<u>€ 411.110</u>	<u>405.500</u>	<u>€ 372.243</u>
Facilitair € 746.537 (2016: € 668.721)			
Kosten voor personeelsinzet	€ 173.668	€ 166.500	€ 165.477
Huisvestingskosten	201.764	272.500	217.971
Kantoorkosten	294.643	275.000	219.382
Inventariskosten	76.462	75.000	65.891
	<u>€ 746.537</u>	<u>€ 789.000</u>	<u>€ 668.721</u>
Diverse projecten € 41.210 (2016: € 323.730)			
Diverse projecten	€ 6.050	€ 0	€ 316.230
SDMO	35.160	10.000	7.500
	<u>€ 41.210</u>	<u>€ 10.000</u>	<u>€ 323.730</u>

6 OVERIGE GEGEVENS

6 a) Resultaatbestemming

Het positieve saldo van baten en lasten over het boekjaar bedraagt € 525.188.

Vooruitlopend op het besluit van de ledenvergadering is het resultaat als volgt verwerkt:

- Ten gunste van de Algemene reserve € 525.188.

6 b) Controleverklaring

(bijlage)

7 BEGROTING 2018**BATEN**

Contributies	€ 6.019.000
Interest en overige baten/lasten	12.500
Sponsorgelden	<u>65.000</u>
TOTALE BATEN	€ 6.096.500

LASTEN

Europa / internationaal	€ 470.500
Gezicht naar de achterban	1.130.000
Gezicht naar buiten	1.490.000
Beleidsvorming / beleid beïnvloeding	1.802.000
Bestuurskosten	403.500
Facilitair	730.500
Diverse projecten	<u>70.000</u>
TOTALE LASTEN	€ 6.096.500

SALDO VAN BATEN EN LASTEN

	€ 0
T.l.v. Eigen vermogen	<u>0</u>
RESULTAAT	€ <u>0</u>

Controleverklaring van de onafhankelijke accountant

Aan: het bestuur van de vereniging Pensioenfederatie

Verklaring over de in het jaarverslag opgenomen jaarrekening 2017

Ons oordeel

Wij hebben de jaarrekening 2017 van de Pensioenfederatie te Den Haag gecontroleerd.

Naar ons oordeel is de in dit jaarverslag opgenomen jaarrekening 2017 in alle van materieel belang zijnde aspecten opgesteld in overeenstemming met de door de vereniging gekozen en beschreven grondslagen, zoals uiteengezet in punt 3.3 van de toelichting van de jaarrekening.

De jaarrekening bestaat uit:

- ▶ de balans per 31 december 2017;
- ▶ de winst-en-verliesrekening over 2017;
- ▶ de toelichting met een overzicht van de gehanteerde grondslagen voor financiële verslaggeving en andere toelichtingen.

De basis voor ons oordeel

Wij hebben onze controle uitgevoerd volgens het Nederlands recht, waaronder ook de Nederlandse controlestandaarden vallen. Onze verantwoordelijkheden op grond hiervan zijn beschreven in de sectie Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening.

Wij zijn onafhankelijk van de Pensioenfederatie zoals vereist in de Verordening inzake de onafhankelijkheid van accountants bij assurance-opdrachten (ViO) en andere voor de opdracht relevante onafhankelijkheidsregels in Nederland. Verder hebben wij voldaan aan de Verordening gedrags- en beroepsregels accountants (VGBA).

Wij vinden dat de door ons verkregen controle-informatie voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel.

Verklaring over de in het jaarverslag opgenomen andere informatie

Naast de jaarrekening en onze controleverklaring daarbij, omvat het jaarverslag andere informatie, die bestaat uit:

- ▶ de overige gegevens.

Op grond van onderstaande werkzaamheden zijn wij van mening dat de andere informatie met de jaarrekening verenigbaar is en geen materiële afwijkingen bevat.

Wij hebben de andere informatie gelezen en hebben op basis van onze kennis en ons begrip, verkregen vanuit de jaarrekeningcontrole of anderszins, overwogen of de andere informatie materiële afwijkingen bevat. Met onze werkzaamheden hebben wij voldaan aan de vereisten in de Nederlandse Standaard 720. Deze werkzaamheden hebben niet dezelfde diepgang als onze controlewerkzaamheden bij de jaarrekening.

Benadrukking van de basis voor financiële verslaggeving en beperking in gebruik en verspreidingskring

Wij vestigen de aandacht op punt 3.3 in de toelichting van het jaarverslag waarin de basis voor financiële verslaggeving uiteen is gezet. Het jaarverslag is opgesteld voor de leden met als doel de Pensioenfederatie in staat te stellen te voldoen aan de vereiste om verantwoording af te leggen aan de algemene ledenvergadering. Hierdoor is het jaarverslag mogelijk niet geschikt voor andere doeleinden. Onze controleverklaring is derhalve uitsluitend bestemd voor de Pensioenfederatie en haar leden en dient niet te worden verspreid aan of te worden gebruikt door anderen. Ons oordeel is niet aangepast als gevolg van deze aangelegenheid.

Beschrijvingen van verantwoordelijkheden met betrekking tot de jaarrekening

Verantwoordelijkheden van het bestuur voor de jaarrekening

Het bestuur van de vereniging is verantwoordelijk voor het opstellen van de jaarrekening in overeenstemming met de door de vereniging gekozen en beschreven grondslagen, zoals uiteengezet in punt 3.3 in de toelichting van de jaarrekening. In dit kader is het bestuur verantwoordelijk voor een zodanige interne beheersing die het bestuur noodzakelijk acht om het opstellen van de jaarrekening mogelijk te maken zonder afwijkingen van materieel belang als gevolg van fouten of fraude.

Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening

Onze verantwoordelijkheid is het zodanig plannen en uitvoeren van een controleopdracht dat wij daarmee voldoende en geschikte controle-informatie verkrijgen voor het door ons af te geven oordeel.

Onze controle is uitgevoerd met een hoge mate maar geen absolute mate van zekerheid waardoor het mogelijk is dat wij tijdens onze controle niet alle materiële fouten en fraude ontdekken.

Afwijkingen kunnen ontstaan als gevolg van fraude of fouten en zijn materieel indien redelijkerwijs kan worden verwacht dat deze, afzonderlijk of gezamenlijk, van invloed kunnen zijn op de economische beslissingen die gebruikers op basis van deze jaarrekening nemen. De materialiteit beïnvloedt de aard, timing en omvang van onze controlewerkzaamheden en de evaluatie van het effect van onderkende afwijkingen op ons oordeel.

Wij hebben deze accountantscontrole professioneel kritisch uitgevoerd en hebben waar relevant professionele oordeelsvorming toegepast in overeenstemming met de Nederlandse controlestandaarden, ethische voorschriften en de onafhankelijkheidseisen. Onze controle bestond onder andere uit:

- ▶ het identificeren en inschatten van de risico's dat de jaarrekening afwijkingen van materieel belang bevat als gevolg van fouten of fraude, het in reactie op deze risico's bepalen en uitvoeren van controlewerkzaamheden en het verkrijgen van controle-informatie die voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel. Bij fraude is het risico dat een afwijking van materieel belang niet ontdekt wordt groter dan bij fouten. Bij fraude kan sprake zijn van samenspanning, valsheid in geschrifte, het opzettelijk nalaten transacties vast te leggen, het opzettelijk verkeerd voorstellen van zaken of het doorbreken van de interne beheersing;
- ▶ het verkrijgen van inzicht in de interne beheersing die relevant is voor de controle met als doel controlewerkzaamheden te selecteren die passend zijn in de omstandigheden. Deze werkzaamheden hebben niet als doel om een oordeel uit te spreken over de effectiviteit van de interne beheersing van de vereniging;
- ▶ het evalueren van de geschiktheid van de gebruikte grondslagen voor financiële verslaggeving en het evalueren van de redelijkheid van schattingen door het bestuur en de toelichtingen die daarover in de jaarrekening staan;
- ▶ het evalueren van de presentatie, structuur en inhoud van de jaarrekening en de daarin opgenomen toelichtingen;
- ▶ het evalueren of de jaarrekening de onderliggende transacties en gebeurtenissen zonder materiële afwijkingen weergeeft.

Wij communiceren met het bestuur onder andere over de geplande reikwijdte en timing van de controle en over de significante bevindingen die uit onze controle naar voren zijn gekomen, waaronder eventuele significante tekortkomingen in de interne beheersing.

Den Haag, 16 februari 2018

Ernst & Young Accountants LLP

w.g. S.B. Spiessens RA